

Kecskés Nóra

Mentők és mentettek a vészorszakban – a leszármazottak visszaemlékezései¹

1. Bevezetés

A holokauszt embermentői a korszaknak talán azon csoportját jelentik, akikről legkönnyebben beszélünk: ők azok, akik akár életük kockáztatásával is segítettek embertársaikon, akik narratíváinkban az emberséget képviselik az embertelenséggel szemben. A róluk szóló tanulmányok többsége a mentés motivációival foglalkozik, az azonban kevesebbszer merül fel kérdésként, hogy vajon a holokauszt irodalmakban sokat említett szerepek (elkövetők, szemtanúk, mentők) különválaszthatóak-e egy ember életében; és kevés szó esik arról is, hogy az elismerés nélkül maradó mentők vajon tudták-e identitásuk részeként integrálni mentőtevékenységüket, vagy az „el nem ismertség” esetleg negatív érzéseket váltott ki belőlük. Ha így alakult, vajon miképp élnek tovább egyéni és kollektív emlékezetünkben az embermentők?

Írásomban két olyan narratív interjú elemzését mutatom be, amelynek különlegességét az adja, hogy a két interjúalany együtt vészelte át a korszakot, egyikük egy túlélő, másikuk az őket mentő család gyermekeként. A korszak túlélőivel és szemtanúival készített narratív életútinterjúk olyan, a jelen perspektívájából elmesélt történetek, amelyek az elbeszélők számára is nagy téttel bírnak: a narratíva önazonosságérzetük megteremtését segíti. Habár a narratív interjú a lehető legkevésbé jelöli ki az interjú lehetséges irányait, a megszülető történet egy folytonos interakció révén konstruálódik: az interjúalany beszélgetőpartnere vélt vagy valós elvárásai mögött a társadalmiként azonosított elvárások is meghúzódnak. Az interjú értelmezése révén pedig egy újabb narratíva születik: a kutatóé, aki a szöveghez közelítve saját értelmezését alkotja meg.

Mivel két interjúalanyom kapcsolata később is fennmaradt, elbeszéléseiket nemcsak családjaik kommunikatív emlékezete, a jelen perspektívája és az interjúer-interjúalany interakciója határozza meg, hanem az egymással folytatott beszélgetéseik

 ¹ AZ EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA ÚNKP-17-3 KÓDSZÁMÚ ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAMJÁNAK TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT. A tanulmány utómunkálatait az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 „Tehetségből fiatal kutató” – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban elnevezésű pályázat tette lehetővé.

is. Elbeszéléseikben az egymásra ható narratívákat, a narratív identitás megteremtésével járó tét fel-felbukkanó sorait, és azokat a részleteket elemzem, amelyek választ adhatnak a következő kérdésre: Miként emlékszik a két felnőtt férfi a vészkorszakra és a mentés tevékenységére sok évtized távolságából?

2. Egyéni és kollektív emlékezet: identitásalkotásunk tétje

Az emlékezet és közös tapasztalatunk összegyűjtése, felidézése, a „Mit nem szabad elfelejtenünk?” kérdésre adott válasz határozza meg egy adott csoport identitását és önértelmezését (Assmann, 2004, 30). Jan Assmann megkülönbözteti a kommunikatív és a kulturális emlékezetet²; az előbbi alatt azokat a közelmúltra vonatkozó emlékeket érti, amelyeken az ember kortársaival osztozik. A kommunikatív emlékezet 3-4 generáción keresztül marad fenn, közvetítő csatornája az eleven emlékezés, vagyis a saját tapasztalás és a színhagyomány. A „végtelen idejű” kulturális emlékezet ezzel szemben az írásbeliséggel és más maradandó eszközökkel törekszik egy csoport eredetének és identitásának megalapozására (Assmann, 2004, 49-56).

A holokauszt emlékezetével kapcsolatban számos, Németországban folytatott kutatás (lásd például Welzer, Moller és Tschuggnall, 2005; Rosenthal, 1994; Assmann, 2005) jutott arra a következtetésre, hogy a két emlékezeti forma ellentétes stratégiákkal operálhat, és a hivatalos emlékezet kiüresedett és jelentés nélküli marad az egyéni emlékek beemelése nélkül. Tehát nemcsak egyéni emlékezetünkben kapcsolódik össze a kollektív emlékezet számos formája (Halbwachs, 1971), mindkettő kölcsönösen hat a másikra.

Egyéni szinten emlékező elbeszéléseink tétje a kollektíven megalkotott történetekhez hasonlóan az, hogy megteremthessük általa saját önazonosságérzetünket. Írásomban a Rosenthal által kidolgozott, valamint a Kovács–Vajda (2002) szerzőpáros által továbbgondolt narratív interjúkészítési és elemzési technikával dolgozom. A szerzők Tengelyi (1998) elméletére támaszkodva dolgozzák ki saját identitás fogalukat, aki Ricoeur gondolatait követve elkülöníti az önazonosság és a szubsztancionális azonosság fogalmait. E szerint az *idem* az „azonos” és „tökéletesen” hasonlót jelent, míg az *ipse* az „önmaga” fogalmához kötődik, ami nem jelent változatlan állandóságot (Ricoeur, 1991, 15). Kovács és Vajda (2002) Ricoeur fogalmait ugyanazságnak (*idem*) és önmagaságnak (*ipse*) fordítják le munkájukban, melyek szorosan összekapcsolódnak. Az ugyanazság definiálásakor, kitágítva Ricoeur értelmezését – aki elsődlegesen fizikai, tehát testi azonosságunkat, személyes identitásunkat érti e fogalom alatt – beleértik az eriksoni (1969) szociális identitás fogalmát is. Erikson (1969) elmélete szerint identitásunk a külső tárgyakkal való identifikáció révén alakul, ahogyan a gyermek a jelentős másik személyiségével

² Habár az emlékezet fogalmát impliciten a szociológia kezdeti időszakában több szerző is használja: például Weber tradicionális cselekvés ideáltípusának is az emlékezés, vagyis az áthagyományozott társadalmi gyakorlatok szolgálnak alapjainak (Kovács, 2015, 238-239); a kollektív emlékezet fogalmával elsőként Durkheim (2005) munkáiban találkozhatunk. Ő kollektív tudat alatt azokat a meggyőződéseket és értékeket érti, amelyeken egy társadalom tagjai közösen osztoznak. A fogalom alapos kidolgozását Halbwachs (1971) nevéhez köthetjük, aki szerint bár csak az egyén rendelkezik emlékezőképességgel, emlékeinket a másokkal való interakciók nyomán konstruáljuk, így az mindig társadalmilag meghatározott.

azonosul, az interakciók során partnerével kölcsönösen alakítják egymás identitását. Az ugyanazság fogalma alá sorolható tehát testi azonosságérzetünk, a külsődleges és számba vehető vonásaink és identitásunk mindazon eleme, amelyet a személyközi interakcióink során alakítunk ki; valamint szociális identitásunk, amelyet valamely csoport tagjaként élünk meg önmagunk részeként. Az *ipse* szót tágabban használva „önmagaság”-nak fordítják, amely „belső élményekből keletkezik, melyeket lényegüknel fogva nyelvileg nem tudunk megragadni” (Kovács és Vajda, 2002, 22), tehát az *ipse* fogalma a narratív identitással azonosítható. Önazonosságérzetünk e kettő egymásra vonatkoztatásából, elválaszthatatlan összefonódásából és folytonos reflexiója révén, az újra és újra elmondott élettörténetünk által születik (Kovács és Vajda, 2002, 22-26; Kovács, 2015, 247-251; Erős, 2001, 26-29).

Az identitásunkat alkotó történetek azonban nem állandóak, sőt olykor radikálisan átíródnak.³ Tengelyi (1998) válsághelyzeteknek nevezi azokat az önazonosságunk megrendülésével járó eseményeket, amelyek elbeszélhetetlenné teszik addigi narratíváinkat és élettörténetünk újraírására kényszerítenek bennünket. Ezekben a kritikus élethelyzetekben emlékezetünk elraktározott élményeit és értelemkezdeményeit rendezzük újjá, s e folyamat természetes velejárója, hogy eddig fontos események elvesztik jelentőségüket, míg más, eddig jelentéktelen események sorsszerű jelentőségre tesznek szert (Tengelyi, 1998, 27-32).

3. Ellentmondásos interpretációk - A holokauszt magyarországi emlékezete

Közvetlenül a második világháborút követő években, az 1945 és 1948 közötti felemás időszakban a közhatalom támogatta a túlélő zsidó lakosság szabad csoportazonosságának megalkotását (Karády, 2002, 16). Több memoár és írás is megemlékezett az üldöztetésről (Kunt, Szegő és Vajda, 2014, 5⁴; Laczó, 2014a, 2016⁵), és a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) is készített feljegyzéseket a hazatértekkel (Vajda, 2016, 3; Laczó, 2016, 359-364; 2014b). A háború éveit követő inflációval és súlyosbodó élelmiszerhiánnyal járó válság azonban ismét felkorbácsolta az antiszemita indulatokat⁶, néhány év leforgása alatt csaknem

³ Ha identitásunk újra és újra írásának problémája felmerül, nem tehetjük meg, hogy ne ejtsünk szót a posztmodernitás korában az identitást ért fenyegetettség problémájáról. Giddens szavaival a késő modernitásban az addigi társadalmi rendek és hagyományos jelentésrendszerek felbomlásával a szociális identitásunk alapját jelentő társadalmi szerepek is bizonytalanná válnak. A bizonytalan helyzetben az egyén csak folytonos reflexió, története újra és újra alkotása révén képes önazonosságérzetét biztosítani. A témáról lásd többek közt: Bauman, 1991; Giddens, 1991

⁴A szerzők statisztikája a Záchor Alapítvány irodalomjegyzékén alapul, mely szerint az 1945-48-as időszakban 21db, az 1949-57-es időszakban mindössze 1db; 1958-74 közt 29db; 1975-89 közt 44db; 1990-93 közt 5db, míg 1994-06 közt 80db memoár jelent meg, amely a holokauszt emlékezetével foglalkozik.

⁵ Laczó (2016), tanulmányában a DEGOB jegyzőkönyveken túl a korszakban született visszaemlékezéseket veszi számba: a tudományos és személyes hangvételű visszaemlékezések, a kor vezető értelmiségeinek kiadott naplói és írásai is azt jelzik, a korszakban élénk diskurzus kezdődött a vészkorszakról.

⁶ Az indulatokat maga a Kommunista Párt is fokozta, kikiáltott ellenségeiket a „feketézőket”, „tökéseket”, „árdrágítókat” a magyarok egy része a zsidósággal kötötte össze. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a hazatért túlélők hátrahagyott vagyonát elkobozták, az új „tulajdonosok” pedig nem akarták visszaszolgáltatni megszokott ingóságait, ingatlanait. Valamint az is meghatározta a kor antiszemita közhangulatát, hogy a háborús bűnösök pereinek szemtanúi olykor a túlélő zsidó lakosság közül kerültek ki, amit sokan a „zsidó bosszúként” azonosítottak (Kádár és Vági, 2015, 102-104; Karády, 2002, 35-46).

kétszázötven antiszemita incidens történt az országban. Habár a Rákosi-rendszer idején az antiszemita érzelmek nem csökkentek⁷, az bizonyos, hogy egy időre háttérbe szorultak. Az 1956-os forradalom egyértelmű kivételt képzett ez idő alatt, az újabb válság, újabb kitörni vágyó indulatokkal és a zsidóságot ért atrocitásokkal járt együtt (Kádár és Vági, 2015, 102-104; Karády, 2002, 35-46).⁸

A szocializmus kezdeti és a posztsztálinista időszakában a kollektív emlékezet szintjén az előző időszakhoz képest kevesebb szó esett a vészorszakról.⁹ A Szovjetunió győztes szemszöge – melyet hazánk is átvett – a náci bűnöket elismerte, arról azonban nem beszélt, hogy az ideológia legnagyobb ellenségének a zsidóságot tekintette (Braham, 1992, 96-98). A diskurzus az 1970-es években kezd ismét élénkülni, amelyet jól példáz a korral foglalkozó történészi¹⁰ és művészeti alkotások¹¹ növekvő száma (Gyáni, 2016, 186-187). A pszichológiai diskurzusban hasonlóan később jelent meg a holokauszt traumájának témája. Habár közvetlenül a háborút követően is születtek művek, amelyek az elkövetők pszichés indokainak és a túlélők traumáinak megértésével foglalkoztak¹², ez utóbbi szisztematikus kutatása csak bő harminc évvel később, a '70-es, '80-as évek fordulóján vette kezdetét. A kollektív emlékezet csöndje egyéni szinten is érezte hatását. A súlyosan traumatizált túlélők sokszor választották a teljes „feledés” stratégiáját, sokszor éppen azért, mert úgy vélték, csak így védhetik meg gyermekeiket a borzalmakkal és fájdalommal teli múlttól. A hallgatás eredményeképp többen csak kamaszkorukban vagy még később szembesültek családjuk tragédiájával és származásukkal. A rezsim által felügyelt, így szabad identitásalkotás hiányában, a történetek említésétől való kollektív félelem miatt a második generáció sem mert nyíltan beszélni származásáról, megtanulták, hogy melyek azok a csoportok, ahol szabadon említhetik származásukat, és hol kell a kettős kommunikáció másik végletét, a hallgatás stratégiáját alkalmazniuk.¹³

⁷ A rendszer diktatúráját is a „zsidó bosszúként” azonosította a magyar lakosság egy része, mivel a kezdeti időszakában az államigazgatásban és a rendőri szerveknél is szívesebben alkalmaztak számukra megbízhatóbbnak tartott túlélőket, ha tehették (Kádár és Vági, 2015, 102-104; Karády, 2002, 35-46).

⁸ (Kecskés, 2018)

⁹ Az azonban nem igaz, hogy teljes csönd övezte volna a vészorszak alatt történeteket. Több magyar szerző (Szász és Zombory, 2015, 366-369; Szécsényi, 2017; Laczó, 2014a) Cesarani *A hallgatás mítoszájának megkérdőjelezése: háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására* című tanulmányával egyetértve hívja fel a figyelmet arra, hogy habár a holokauszt vagy a vészorszak szavak valóban kevésszer fordultak elő a kor diskurzusaiban, ez abból adódott, hogy más szavakkal illették a zsidóüldözést. A jelen lévő diskurzust bizonyítja többek közt: az 1957-ben a Magyar Partizán Szövetség keretein belül megalakuló Nácizmus Áldozatainak Bizottsága, amely kapcsolattartó és közvetítő szerepet látott el a vészorszak áldozatai között (Szécsényi, 2017, 306-307); vagy a korszakban megjelenő tudományos munkák. Példaként lásd Geyer Arthúr: *A magyarországi fasizmus zsidóüldözésének bibliográfiája* (Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1958) vagy a *Vádirat a nácizmus ellen* 1-3. című dokumentumgyűjteményt (szerk. Benoschovsky Ilona, Karsai Elek. Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1960).

¹⁰ Ide sorolhatjuk Ránki György deportálásokról is szót ejtő történészi munkáját (*Emlékiratok és valóság Magyarországon második világháborús szerepéről*. Budapest: Kossuth, 1964) és Randolph L. Braham *A magyar holocaust* című könyvét (Budapest: Gondolat, 1982, idézi Gyáni, 2016, 187-189).

¹¹ A megjelent szépirodalmi regények tekintetében a tudományos munkákhoz hasonló tendenciát láthatunk: míg a háborút követő években több napló és más alkotás látott napvilágot, az ezt követő visszaesést az 1974/75-ös év hulláma törte meg (Ember, 1994).

¹² Harkai Schiller Pál, Mérei Ferenc, Hermann Imre, Szekács István és Kulcsár István ezirányú munkáinak összefoglalásáról lásd: Erős, 2001, 143-146.

¹³ A családon belüli elhallgatásról, a kései szembesülésről és az így kialakult kettős kommunikációról lásd bővebben többek közt: Erős, Kovács és Lévai, 2004; Erős, 2001; Gur, 1992; Kovács és Vajda, 1996; Kovács és Vajda, 2002, 33-57.

A szocializmus kései korszakában bekövetkező politikai változások hatására mind egyéni, mind kollektív szinten egyre több szó esett az akkor harminc éve történt eseményekről. A zsidó identitás problémája is előtérbe került, a számos ok között említhetjük azt is, hogy az 1967-es izraeli-palesztin háborúban aratott izraeli sikerek által nemzetközi szinten megerősödő zsidóság-identitás hazánkban is éreztethette hatását (Erős, 2001, 146-148). Áttörő változás azonban csak a rendszerváltással következett be, méghozzá felemás módon. Kollektív szinten a holokauszt emlékezete a hivatalos emlékezetpolitika részévé vált, megindult az emlékműállítás – habár kezdetben inkább az embermentőket jelenítették meg, az áldozatok maguk csak az 1990-es éveket követő műalkotásokban jelentek meg – (Gyáni, 2016, 186-187); és a pszichológiai gyakorlat is nagyobb figyelmet fordított a túlélők tragédiájára. Mindebben úttörő szerepet játszott Virág Teréz munkássága: az 1990-ben a Magyar Kulturális Egyesület keretében megszervezett első magyar holokauszt beszélgetőcsoport, majd az 1992-ben elindított KÚT pszichoterápiás szakrendelő, amely a társadalmi traumatizációra, elsősorban a holokauszt túlélők terápiájára szakosodott, s ahol a túlélők ingyenesen részesülhettek pszichoterápiás ellátásban.¹⁴ A szabad identitásalkotás, a vallási élet reneszánsza teret nyújtott a túlélőknek és leszármazottiaknak, hogy szabadon alkothassák újra zsidó identitásukat.¹⁵

Ezzel egy időben a változással járó politikai-gazdasági bizonytalanság – csökkenő GDP és reáljüvedelmek, a fiatalok munkanélkülisége, a szociális biztonság veszélyeztetettsége – ismét az antiszemitizmus térnyerését eredményezte (Braham, 1992, 98; Pók, 2004). Habár a vészkorszak emlékezetének intézményesülése elindult, az elkövetőkből és be nem avatkozókából álló csoport, valamint az áldozatok csoportja közti megbékélésre nem került sor (Kovács, 2016, 22-27; Braham, 1992; Pók, 2004). Ahogyan további nehezítő körülményt jelent az is, hogy a politikai pártok önmeghatározásuk fontos eszközeként tekintenek a magyarság kollektív traumáira, kibeszéletlenségük így eltérő és egymással szemben álló múltértelmezés alapjait jelenti (Pók, 2004; Kunt, Szegő és Vajda, 2013; Kovács, 2016). Napjaink emlékezetét tehát az előző korokéhoz hasonlóan a felemás emlékezet, az ellentmondásosság jellemzi mind a tudomány¹⁶, mind a közélet¹⁷ terén.

A felemás emlékezet nem teszi könnyűvé, hogy a túlélők, a mentők és az elkövetők csoportjai találkozassanak egymással. A túlélők és embermentők első szervezett keretek közti találkozására szintén sokat kellett várni. 1999-ben Miriam

Erős Ferenc, Kovács András és Lévai Katalin a „*Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?*” című cikkükben mutatnak rá arra, hogy míg a budapesti, főképp értelmiségi családokban a gyerekek sokszor csak kamaszkorukban szembesültek származásukkal, addig a vidéki vagy munkáscsaládok gyermekei a generációk együttélése vagy a kortárs csoport megjegyzései miatt általában előbb szembesültek zsidóságukkal (Erős, Kovács és Lévai, 2004, 326).

¹⁴ A rendelő történetéről és az ott megforduló túlélők, valamint leszármazottaik esettörténeteiről lásd többek közt: Virág (1994; 1996), valamint a 2001-ben posztumusz megjelent „*Mély kútba tekinték...*” című kötet *A holocaust pszichoterápiája* című fejezetét.

¹⁵ A jelenségnek jó példája, hogy Kovács András 1999-ben készült felmérése alapján azok, akik 15 és 35 éves koruk közt élték meg a rendszerváltást, a legnagyobb a hagyományokhoz visszatérők aránya, vagyis akik szülei generációjához képest több hagyományt őriznek (Kovács, 2002, 32-33)

¹⁶ A kollaboráció megítélésének nehézségeiről lásd például Kovács A, 2015.

¹⁷ Legutóbb a 70. évforduló alkalmából szervezett állami megemlékezések és a Sorsok Háza elnevezésű állami intézmény felállítása váltottak ki jelentős vitákat. A témáról részletesebben lásd például: Braham, 2015; Kunt–Székely – Vajda, 2017.

Ben-David kezdeményezésére a „Párbeszéd a toleranciáért” program keretein belül, elsőként egy konferencián találkozott egymással az említett két csoport néhány tagja. Találkozóikból alakult ki később a 2000-tól indult Ariadné elnevezésű csoport, ahol első generációs túlélők és mentők osztották meg egymással tapasztalataikat.¹⁸

3.1. Az embermentők magyarországi emlékezete

A holokauszt emlékezetéhez hasonló tendenciát láthatunk akkor, ha kifejezetten az embermentők emlékezetére fókuszálunk. Közvetlenül a háborút követő években Lévai Jenő (1946) újságíró egy terjedelmes könyvben számolt be a magyar embermentő tevékenységekről. *Szürke könyv* című munkája a diplomáciai, egyházi, cionista, az állami szervek (rendőrség, honvédség, mentőszolgálatok), civil csoportok, valamint néhány közismert magánszemély mentő tevékenységét gyűjtötte össze. A könyv elkészültének évében a XXV. törvénycikk rögzítette a magyar embermentők iránti elismerést és hálát, mely határozatot azonban sosem léptették életbe (Szita, 1994, 222). A szocializmus évei alatt az embermentőkről éppúgy kevés szó esett, ahogyan a vészkorszak más eseményei sem váltak a nyilvános diskurzus részévé, aminek jó példája, hogy Magyarországon elsőként 1964-ben ítélték oda Világ Igaza kitüntetést az embermentésben résztvevőknek. Ez évben összesen hárman kaptak díjat. A díj odaítélésének változása a diskurzus változásának tendenciáját követi: míg 1970-ig 16 magyar, 1994-ig 216 magyar kapott Jad Vasem kitüntetést.¹⁹ (Szita, 1994, 222). A magyar embermentők emlékezetében – a történelmi, társadalomtudományos munkákat tekintve – szintén a rendszerváltás hozott változást (lásd például: Szita, 1994; Vági és Kádár, 1998).

Habár a kollektív műtfeldolgozás során az embermentők – közülük is főleg a diplomata, egyházi és más prominens személyek – tevékenysége került először fókuszba, elismerésük, ahogyan a holokausztról szóló diskurzus maga is egy lassú folyamat során érte el mai formáját. Fontos látnunk, hogy ez sok esetben vezetett ahhoz, hogy a „hétköznapi” emberek mentőtevékenysége feledésbe merült, „az elfeledett mentők” haláluk után vagy később sem kapták meg a számukra kijáró elismerést.

4. Kikből lettek a mentők, és miért éppen belőlük?

A náci uralom idején segítő és mentő²⁰ tevékenységben résztvevők motivációival számos tanulmány foglalkozott. Samuel és Pearl Oliner (2005) nagyhatású

¹⁸ A 2004 és 2006 közt felvett interjúkból 2008-ban jelent meg egy kötet Kocsor Judit és László Klári szerkesztésében, *Különbéke. Embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról* címmel.

¹⁹ Ugyanígy jó példája az embermentőkről szóló diskurzusnak Raoul Wallenberg – a talán leghíresebb Magyarországon tevékenykedő embermentő diplomata – recepciója. Wallenberg életéről 1978-ban Bacsó Péter készített egy játékfilmet, amelyet betiltottak. 1984-ben jelent meg az első róla szóló tudományos munka, 1987-ben felavatták az első szobrot, mely előtte tisztelgett. Ugyanez évben már 9, míg 1989-ben már 47 cikk foglalkozott életmentő tevékenységével (Szita, 2014, 171-186).

²⁰ Az üldözöttek megsegítésével kapcsolatban beszélhetünk egyrészt segítségről, másrészt mentésről. Segítségnek nevezhetjük azon egyszeri alkalmakat, amelyek során a segítők (pl.: étellel, információval, hamis papírral vagy más) az életben maradáshoz szükséges eszközzel, vagy a szervezett folyamatokban való

munkájukban az altruista személyiség jellemzőit és a mentést befolyásoló „objektív” tényezők szerepét vizsgálták. Kutatásuk során arra jutottak, hogy a segítők nem rendelkeztek több információval, mint azok, akik nem segítettek az üldözötteken, és nem érzékelték kevésbé csekélynek a kockázatot, amelyet tettükkel vállaltak.²¹ Monroe és munkatársai (1990) a racionális cselekvés elmélet cáfolatát mutatták ki: a mentők, habár tisztában voltak tettük „költésével”, az nem befolyásolta jelentősen viselkedésüket, ahogyan a cselekvés „haszna” sem hatott szignifikánsan tetteikre. A cselekvések racionális mérlegelése a mindennapi tevékenységek megszervezését jellemezte, de a mentés elhatározásában nem játszott szerepet. Baron (1992) a holland és a lengyel mentők tevékenységét vizsgálta a nyilvános milió (politika, vallás, társadalmi nyomás) és a saját motivációk tekintetében.²² Monroe (2003) egy későbbi kutatásában egy mikroszintű megközelítéssel a mentők identitását vette górcső alá, és arra jutott, hogy a mentésben aktív szerepet vállalók önképének olyan integráns részét képezték bizonyos értékek, hogy képtelenek voltak dehumanizálni vagy másképpen tekinteni az üldözött zsidókra, mint bármelyik más embertársukra.²³ Az utóbbi évek kutatásai közül néhányan a mentő tevékenység ellentmondásosságaira hívják fel a figyelmet. Campbell (2010) tanulmányában arra szeretne rávilágítani – a náci tömeggyilkosságok mellett más népiirtásokat is példaként említve –, hogy a tettes-mentő kategorizáció nem állja meg a helyét, hiszen olykor ugyanazok az emberek váltak valaki gyilkosává és más valakik megmentőivé.²⁴ Wierzcholska (2016) ugyanerre jut a lengyel kisváros, Tarnów vizsgálatakor: a városban szerveződő segítőtársak tagjai olykor anyagi vagy más juttatások fejében vállalták a segítséget, ám ha érdekük úgy kívánta, mégis kiadták, vagy más módon rontottak az üldözöttek helyzetén.

Fogelman (1994) a mentés motivációinak feltérképezésén túl azzal is foglalkozott, hogy a különböző mentőcsoportok tagjai miképpen tudták a háború évei után mentőszelfjüket integrálni addig kialakult önképük részeként. Fogelmann öt mentő csoportot különít el: a morális embermentők, a filozofiták, a lelkiismeretes szakemberek, a csoportokhoz tartozó mentők és a gyerekkorú mentők csoportjait. Közülük a szakemberek számára volt a legkönnyebb az integráció, hiszen a vészorszak alatt folytatott mentést saját addigi és későbbi munkájuk részeként foghatták fel. A csoporthoz nem tartozó embermentők azonban egyedül maradtak élményeikkel, így az elismerés és az átéltek megoszthatatlanságának érzete nem tette lehetővé az

asszisztálással (pl. információ közvetítés) támogatták a rászorulókat. Mentésnek pedig azt a folytonos tevékenységet nevezhetjük (pl.: bujtatás), amely sikeresen végződött (Wierzcholska, 2016, 12).

²¹ Ugyanerre jutottak az erőforrások tekintetében: az sem befolyásolta jelentősen a segítséget, maga a megkeresés viszont igen: míg a segítségnyújtóknak mindössze $\frac{1}{3}$ -a kezdeményezte magától, a többségüket az üldözöttek keresték fel és kérték meg a segítségre (Oliner-Oliner, 2005).

²² Kutatása azt mutatta ki, hogy míg a lengyel katolikus mentőket sokkal inkább az általános keresztényi parancs: „Szeresd felebarátod!” vezette tetteikben, addig a holland mentők a háború előtti köztudat pozitív attitűdjeit idézték fel, amely a zsidóságot országuk integráns részének tekintette (Baron, 1992).

²³ Az említett értékek: a tolerancia, részvét mások iránt, az élet mély tisztelete. Értékrendjük elutasította a morális relativizmust: kultúráktól és nemzethatároktól és etnikai kategóriáktól függetlenül gondolkodtak embertársaikról, így a politikai és törvényi szabályozás sem alakította át a világról és a helyes cselekvésről alkotott elképzeléseiket. Gondolataik pedig tettekben is megnyilvánultak (Monroe, 2003).

²⁴ Campbell (2010) az ellentmondásosságot a társadalmi távolsággal és struktúrákkal magyarázza. A korábban ismert személyeknek inkább váltak megmentőivé a szemtanúk, míg az ismeretlenség könnyebben vezetett ahhoz, hogy nem csak üldözői, gyilkosai is legyenek a bujkálóknak. A társadalmi struktúrák alatt egyfajta miliót ért, amely az egyéneket inkább ösztönzi a segítő vagy ártó szándékra.

integrációt. Ahogyan a gyerekek esetében is komoly nehézségekbe ütközött ez, hiszen a mentés évei alatt elszigetelődhettek társaiktól titkaik miatt, és problémáik vagy erőfeszítéseik leértékelését élhették meg, miközben szüleik a mentés szervezésével foglalkoztak. Sőt olykor ambivalens érzéseket vagy egyenesen haragot is érezhettek, amiért szüleik akaratuk ellenére vonták be őket a mentés tevékenységébe (Fogelman, 1994).

Az említett szakirodalmak rámutatnak arra, hogy a szerepek jóval komplexebbek, mint azt elsőre látnánk, és a mentés motivációi sem redukálhatóak egy-egy tényezőre: minden esetben számos „objektív” (például a segítség fizikai és anyagi feltételei) és érzelmi tényező játszott benne szerepet. A segítségnyújtás vagy annak elutasításának döntése többnyire spontán szituációkban, olykor pillanatok alatt dőlt el, melyre természetesen ekkor is éppúgy hatott az egyén élettörténete és addigi tapasztalatai.

A mentés motivációit ugyan már nem rekonstruálhatjuk az elemzett Horváth család esetében a szülők szemszögéből – hiszen ők az 1970-es években elhunytak –, fiuk elbeszéléséből a szülők mentőtevékenységének továbbélését és ehhez fűződő saját viszonyát vizsgálhatjuk. A Horváth család egyedül maradt a mentés élményeivel, a szülőket életükben nem ismerték el, így feltételezhetően maguk sem tudták embermentő-szelfjüket hatékony módon integrálni. Egy olyan korban, ahol a segítségnyújtás megköszönésére hivatalos fórumok is rendelkezésre álltak – mint a Jad Vasem kitüntetés –, a szülők „elfeledett mentökként” is tovább élhetnek a család kommunikatív emlékezetében.

5. A narratív interjú

A narratív interjú helyzetben miután az interjúer ismertette kutatási témáját, az élettörténete elbeszélésére kéri interjúalanyát. A megszakítás nélkül végigmondott narratíva után, az interjúer csak az elhangzottakra kérdez vissza, azokra is az interjúalany saját szavaival az ő gondolatmenetét követő sorrendben. Az interjú logikájának fontos eleme, hogy a kutató nem tesz fel saját kérdéseket, és a visszakérdezések alkalmával is hagyja, hogy az interjúalany strukturálja az elbeszélést, rábízva, hogy miről szeretne és miről nem szeretne mesélni.²⁵ Az elhangzottakat diktafon rögzíti, majd a szöveghű átiratot a hermeneutika módszerével elemzi a kutató.²⁶

²⁵ Ennek köszönhetően gyakori, hogy az interjúalany ugyan belekezd egy történetbe vagy érintőlegesen utal rá, ám a visszakérdezés szakaszában elutasítja a téma további tárgyalását vagy egészen másról kezd mesélni. Elemzésünk célja az elbeszélő szabad asszociációinak értelmezése, amelyet a kutatási témához kapcsolódva fogalmaz meg. Az interjútechnika elemzési célunkhoz igazodik, így előfordul, hogy bizonyos kérdéseinkre (amely esetleg később, az elemzés során merül fel) nem kapunk (kimerítő) választ.

²⁶ A szó szerint legépelt interjú hermeneutikai elemzésében két szintet különböztet meg Rosenthal (1995): a genetikus és az elbeszélte élettörténet elemzését. A genetikus elemzés célja, hogy a lehető legteljesebben rekonstruálja az elbeszélő által megélt cselekményeket, míg az elbeszélte élettörténet elemzésekor azt a kérdést tesszük fel: milyen szelekciós elvek vezérlik történetmesélésében, miért éppen ezeket az eseményeket válogatta ki (Rosenthal, 1995). Elbeszélte élettörténetét (life story) az egyén a jelenből konstruálja, míg megélt élettörténetéből (life history) a múlt perspektíváját olvashatjuk ki (Rosenthal, 2002). Mindezzel az életút és élettörténet összevetésére teszünk kísérletet, vagyis arra, hogy feltárjuk, milyen mechanizmusok szervezték az elbeszélésre kiválasztott történeteket, mely által megérthetjük a múltbeli és jelenlegi perspektívák különbségét és

„Az élettörténet nem egyszerűen elszigetelt tapasztalatok láncolata, amelyeknek jelentése pillanatnyi egymáshoz kapcsolódásuk mikéntjéből fakad, hanem sokkal inkább olyan folyamat, amely az életrajzi jelentésstruktúra előterében, a hallgatóval vagy az elképzelt publikummal interakcióban zajlik, s ez a struktúra határozza meg a bemutatásra kerülő egyedi epizódok kiválasztását.” (Rosenthal, 1995, 5). A létrejövő narratíva tehát sosem független az interjúertől, aki habár a lehető legkevesebbet árulja el magáról, a feltételezett társadalmi elvárások megtestesítőjévé válva alakítja az interjúalany által elmondottakat. Vagyis Holstein és Gubrium (2015) szavaival az interjúszituációban: „az interjú mindkét résztvevője szükségszerűen és elkerülhetetlenül aktív” (2015, 118), melyre az elemzés során csupán reflektálhatunk, ki nem kerülhetjük hatását. Az értelmezésünk nyomán létrejött szövegek így „vonakozhatnak ugyan az elbeszélőre, de már nem csak róla szólnak” (Kovács és Vajda, 2002, 28), elkerülhetetlenül tartalmazzák íróik saját tapasztalatait is.

A hermeneutikai értelmező, körkörös olvasás aktusának lényege, hogy az újabb és újabb szövegrészletek az addig értelmezett szövegrészletekhez és az egészhez kapcsolódás folyamatában értelmezi az olvasó. Az értelmezés – ahogyan az interjúkészítés technikájánál szintén utaltunk rá – folyamata elválaszthatatlan az elemző saját személyétől, aki csak azon referenciakeretben értelmezheti az elé kerülő szöveget, amelyet ő maga ismer (Ricoeur, 1999, 12-14). Az értelmezési lehetőségek sokszínűsége kikerülhetetlen, ez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen esetleges: ugyanúgy, ahogyan a jogi szövegek értelmezése esetében is, mindig van egy olyan értelmezés, ami valószínűbb, mint a többi lehetséges interpretáció (Ricoeur, 2001, 70).²⁷

Elemzésem során az interjú bizonyos – a téma szempontjából leginkább releváns – részeinek elemzését a hermeneutikai hipotézisalkotás módszerével mutatom be. Tehát ismertetem a felmerülő értelmezési lehetőségeket, majd azt az interpretációt, amely a lehetőségek közül számomra a legvalószínűbb.²⁸

Imrével és Sándorral 2017 őszén készült interjú²⁹, elérhetőségüket egymáson keresztül tudtuk meg, így mindkettejük számára – még az interjú elkészülte előtt –

a megélt és elbeszélte élettörténet időrendjének eltérését (Rosenthal, 2002).

²⁷ A módszertan és feldolgozási eljárása jól illeszkedik Lather (1993) transzgresszív érvényesség fogalmához, amely négy érvényességi formát tartalmaz. Az első az ironikus érvényesség, amely akkor érvényesül, ha a kutató bemutatja a jelentéskonstruálás folyamatát, valamint reflektál a jelentés elfogultságára. A paralogikus érvényesség értelmében a különbségek, bizonytalanságok, ellentétek, a megmagyarázhatatlan elemek feltárása a cél. A rizomatikus érvényesség értelmében a kutatásnak a vizsgált társadalomtudományos jelenségek komplexitásának, szövevényes hálózatainak feltárása vezet érvényes kutatáshoz, amely képes kimozdítani a konvencionális hierarchikus viszonyokat. A megtestesült érvényesség pedig a kutató önreflexiójára vonatkozó kritérium. A Rosenthal (1995) által kidolgozott – és a Kovács–Vajda (2002) szerzőpáros által továbbgondolt – narratív interjúkészítési és elemzési technika megfelel a fenti érvényességelvárásoknak is. A hermeneutikai hipotézisalkotás folyamatának bemutatásával, amelyben az interjúalany–interjúer kapcsolat is kiemelt figyelmet kap, az ironikus érvényesség igényének próbál megfelelni. A paralogikus érvényesség a feloldhatatlan vagy megmagyarázhatatlan részletek feltárása révén teljesülhet. A rizomatikus érvényesség a jelentés komplexitásának feltárásával érvényesülhet, míg a megtestesült érvényességet segíti az interjú "szupervízió" jellegű csoportos feldolgozása, ahol az interjú elhangzottakra és a kutatásban keltett érzésekre is reflektálni lehet. Ez utóbbi gyakorlat érvényesült a Vajda Júlia vezette kutatócsoportban.

²⁸ Módszeremmel a Kovács–Vajda (2002) szerzőpáros által kidolgozott eljárási módszert követem. A módszer elemzési példáit lásd: (Kovács és Vajda, 2002); (Szász és Vajda, 2012); (Kunt és Vajda 2016).

²⁹ Munkámat minden, a dolgozatomban elejtett ösztöndíj során Vajda Júlia segítette témavezetői munkájával, akivel először közösen a „Világégés alulnézetből” – a második világháború és a soá szemtanúk narratíváiban”

világossá vált, hogy barátjkkal is interjút készítünk. Mivel a két férfi tartja egymással a kapcsolatot, azt is feltételezhetjük, hogy tudták: maga az interjúer személye is azonos. Megkonstruált narratívájukat így nem csak a feltételezett társadalmi elvárások, hanem az egymásnak való megfelelés vágya is befolyásolta, elemzésünkben ezt sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

6. Imre³⁰ interjúja

6.1. Imre biográfiája

Imre 1933-ban született Budapesten kispolgári származású szülei első gyermekeként. Apja szülei korai elvesztése után állt munkába tisztviselőként, holott irodalmi tehetsége révén rövid időre a művészeti elit is tagjai közé fogadta. Imre szülei az 1930-as évek elején kötöttek házasságot, amelyből 3 fiúgyermek született.

Az 1930-as évek végén egy négyszobás polgári lakásba költözött a család, apja pedig belépett a szociáldemokrata pártba. Pannónia utcai lakásuk az 1944. június. 21-ei rendelet nyomán csillagos háznak minősült, az ott élő zsidó lakosságot 1944 őszén deportálták. Az elhurcolt családok közül többen rájuk bízták ingóságukat. 1944 novemberében Imre anyja összefutott – az akkor már bujkáló – Sándor anyjával, akit a gyerekek óvodáskori barátsága révén ismertek. Imre anyja felajánlotta a bujtatást a nőnek és gyermekének, akik szerencsésen átvészelték a nyilas terrort. A két család 1945 telén elköszönt egymástól és többet nem találkoztak.³¹

Imre apját a kommunista hatalomátvétel után szociáldemokrata párttagsága miatt kirúgták állásából. Imre orosz szakon végezte el az egyetemet és tanítani kezdett, ám később pályát váltott és építőipari cégeknél vállalt munkát. Az 1960-as évek elején kötött házasságot, amelyből egy fia született. Aktív évei alatt többször váltott munkahelyet, de megmaradt másodjára választott hivatásánál, ahol egyre magasabb beosztásokban dolgozott. Az 1990-es évek elején ment nyugdíjba. 2014-ben az interneten olvasva megtalálta Sándor, szüleiről írt visszaemlékezését, ekkor megkereste a férfit, akivel azóta is tartják a kapcsolatot. Sándor felterjesztésének köszönhetően Imre szülei 2016-ban megkapták a Jad Vasem Világ kitüntetését.

című, az Eötvös Loránd Tudományegyetem által támogatott multidiszciplináris kutatásban dolgoztunk együtt 2015 és 2017 között. Témavezetőm révén jelen dolgozatom elkerülhetetlenül kapcsolódik „A vészorszak alulnézetben” – zsidók és nem zsidók huszadi századi együttélésének emlékezet című OTKA kutatásához, a felvett hanganyagokat minden kutatás során azonos helyen gyűjtjük.

³⁰ Az írásban szereplő személyek neveit, ahogyan életútjuk bizonyos, az elemzést nem befolyásoló mozzanatait az anonimitás megőrzése érdekében megváltoztattam.

³¹ Sándor másképp emlékszik, interjújában mesél egy véletlen találkozási eseményről nem sokkal a háborút követő években.

6.2. Imre interjúelemzése

Imre családja szemtanúja volt annak, ahogyan zsidó szomszédjaikat közvetlen közelről hurcolják el, a családoknak ingóságai megőrzésével tudtak segíteni. 1944 novemberében a bujkáló Sándornak és anyjának ajánlották fel segítségüket, lakásuk egyik szobájában biztosítva számukra menedéket. A mentést követően a szülők többet nem találkoztak egymással, így a mentésért való elismerésben Imre szülei életükben nem részesülhettek. Vajon Imre narratívájában hogyan jelenik meg a mentés története, és hogyan viszonyul mentő szüleihez ő maga? Mit gondol vajon Sándorról? Hogyan írja újra narratíváját kései találkozásuk és a tény, hogy nem a megmentett, hanem a mentő leszármazott, ő maga kereste fel egykori barátját?

6.2.1. „[Engem] a humanitásra neveltek” – az önazonosság kérdései

Imrét szülei mentő tevékenysége és a holokauszt emlékezete kapcsán kértük fel élettörténete elbeszélésére, így narratíváját ennek megfelelően mesélte el. *„Igen, hát ő 1933. május 13-án születtem. (6)”*³² - kezd bele elbeszélésébe, amely a megszokott konvencionális és kronologikus módon indul egy *„igen”*-nel, amely szólhat az előre ismertett kérdőí technika felismerésének vagy a felszólító kérdés (*„Azt szeretném kérni, hogy mesélje el az élettörténetét!”*) helyeslésének is. Imre rögtön az első információ után hosszabb szünetet tart, feltehetőleg a helyzet kezdeti zavarából adódóan, és mert szeretné alaposan átgondolni, mit meséljen el nekünk. *„Iskoláimat Budapesten végeztem, * a Katona József Gimnáziumban érettségiztem kitűnő eredménnyel. Fölvettek az egyetemre, orosz szakra. (4) Írásbeli felvételi nélkül, mert középiskolás koromban több országos tanulmányi versenyen értem el helyezést orosz nyelvből.”* Elbeszélését továbbra is kronologikusan folytatva iskoláit veszi számba és fontosnak tartja, hogy jelezze: nem csak megugrotta az iskolai kötelezettségeit, mindig kiválóan, a lehető legmagasabb színvonalon teljesítette azokat. Már ezen a ponton felmerülhet a kérdés, hogy minek is szól Imre megfelelésvágya? Az interjúhelyzet bizonytalanságát szeretné ellensúlyozni, vagy már ezen a ponton is azt feltételezhetjük, hogy mentő szülei emlékének szeretne megfelelni ilyen módon?

Narratívájában egy, a szakmájában sikeres ember képét festi, aki fontosnak tartja, hogy minden munkája esetében elmesélje azt is, milyen kvalitásai tették alkalmassá az állás betöltésére.

Egy későbbi idézetben konkrétan is megfogalmazza szülei tettehez való viszonyát: *„Na most ezt a gondolkozásmódot, amit a-pám-tól örököltem, azt hiszem én magát a gondolkozásmódot is átvettem. Hát épp olyan módon, mint ahogy ők segítettek, szerencsére nincs olyan helyzet, hogy ilyenre szükség legyen.”* Imre jelezni szeretné, hogy nem csak apja gondolkodásmódját örökölte, szüleihez hasonlóan cselekedne, ha hozzájuk hasonló helyzetbe kerülne. Az az *„éppen olyan módon”* megfogalmazás határozott állítás, ám még ugyanezen mondatában visszakozik: manapság ugyanis nem adódik ahhoz mérhető helyzet. Talán Imre bizonytalanságát látjuk e ponton? Ugyan szeretné szüleihez hasonlóan látni saját magát, mégis bizonytalan abban, hogy megteheti-e ezt az összehasonlítást? Talán Imre bizonytalan abban, hogy maga képes

³² A narratív interjútechnika gépelési jelei a mellékletben olvashatóak.

lenne-e arra, amire szülei, így inkább visszakozik? „*Én nem voltam soha párttag, elején elfelejtettem mondani, hogy az 5., 6. általánost a jezsuitáknál töltöttem. Én a jezsuiták- Nem vagyok vallásos. Engem a jezsuiták nem vallásosságra, hanem a humanitásra neveltek. Arra neveltek, hogy=hogy a Jézus tanításának két alapvető * pontja van, az egyik a szeretet, a másik az elesetteknek a segítése.*” Az összehasonlítás alátámasztásaképp saját példákat hoz, és ugyan elsőként egy olyan történetet mesélne el, amelyhez párttagsága köthető, mégis iskolájánál, vallásos neveltetésével folytatja elbeszélését. Miért fontos mindez számára? Hogy jelezze, az, amit megtanult saját elért eredménye, tehát jó példája annak, hogy saját teljesítménye révén is el tudott érni hasonló érdemeket, mint szülei? És miért fontos, hogy kiemelje, hogy nem volt párttag? Nem szeretné, ha később elmesélt sikereit az interjúer a párttagságának tulajdonítaná? „*Én ezt a két elvet én magamnak tartottam és elfogadtam és hát a magam módján (7) amikor így szükségét éreztem, akkor=akkor alkalmazni is tudtam.*” Miután bemutatja humánus szemléletének forrását, saját példával is alátámasztja mindezt, ám előtte ismét hosszabb szünetet tart. Ismételten annak lehetünk tanúi, hogy szülei tettehez méri sajátját és azon gondolkodik el: vajon jó példa-e ez az övékhez hasonlítva? Vagy a tökéletes példát keresi gondolataiban? „*Ez például olyanba nyilvánult meg, olyan dolgokba nyilvánult meg, hogy amikor a '80-as évekbe elkezdődtek például a cégeknél a leépítések. Nagyon sok ember került nagyon nehéz helyzetbe. Nem tudnám összeszámolni, hogy hány ember volt az, akinek én akkor állást szereztem. * Nagyon sok céggel tartottam a kapcsolatot és mindenhol megkérdeztem azt, illetve mondtam, hogyha úgy érzik, hogy valamilyen emberbe, szakemberbe hiány van, akkor szóljanak nekem, mert én nagyon sok céggel találkozom és lehet, hogy tudok közvetíteni. És ez így volt. És ez így volt.*” Az elmesélt részletben értelmet nyer az előbb említett párttagság, Imre feltehetően nem szeretné, ha azt gondolnánk, párttagsága révén tudott segíteni az embereknek. Elbeszélésében feltűnő, hogy a történet elején és végén is kétszer mondja el ugyanazt a mondatot, mintha saját belső bizonytalanságát ellensúlyozná ezzel: vajon valóban hasonlíthatja-e önmagát szüleihez, jó példa ez az összehasonításhoz?

Imre egész elbeszélésén végig vonul az említett megfelelésvágy, amelyben egy állásaiban kiválóan teljesítő és a szüleihez hasonló gondolkodásmóddal rendelkező ember benyomását szeretné kelteni. Apjához hasonlóan önmagát is egy tanult, nyelveket beszélő „humanista értelmiségiként” írja le, ám amint konkrétan fogalmazza meg felmenői mentő tevékenységéhez való viszonyát, az alábbi idézetben is látható bizonytalanságot tapasztalhatjuk. Az elmesélt történet a szülők mentő tevékenységével analóg történet lehet: míg a szülők Sándor és anyja életét, addig ő munkásainak egzisztenciális létét mentette meg. Ez esetben bizonytalansága ennek az erős analógiának is szólhat.

6.2.2. „Megérdemelték volna azt, hogy megkapják ezt akkor, amikor még éltek.”

Főnarratívájának egy pontján kezdi el részletesebben elmesélni a Jad Vasem kitüntetés menetét: „*Az izraeli követség rendezte, rendkívül figyelmesen és korrekt módon, ahogy fogadtak minket. És akkor ebben a szü-szünetben felkérték a Sándort, hogy gyűjtsa meg a halottak emlékére a gyertyát és akkor bemondták apám, anyám nevét. (21) Hát nem volt könnyű.*” Hosszú csöndjében Imrének előnti a könnyű szeméit,

és mintha kommentárja az adott helyzetnek is szólna: nem könnyű, hogy ne sírjon, ott abban a pillanatban is. „(12) *Megérdemelték volna azt, hogy megkapják ezt akkor, amikor még éltek.*” Ismét hosszabb hallgatás után ki is mondja, hogy bántja, hogy Sándor vagy anyja nem kereste fel még életében családját. „*Igen, mert hát sajnós (5) az, hogy most összekerültünk, ez szinte véletlenszerű volt, hogy a Sándorral összetalálkoztam, tudniillik az volt az érdekes, hogy ők elköszöntek tőlünk, illetve hát az anyja elköszönt tőlünk, elmentek együtt, egyetlenegyszer nem jöttek föl hozzánk.*” Imre nem mondja ki haragját, de a neheztelés egyértelmű szavaiból: hiszen „*egyetlenegyszer*”³³ sem mentek el megköszönni a segítséget, az elkésett, de megérdemelt kitüntetés is a véletlen műve volt szerinte. Vajon azért emeli ki Sándor anyját? Mert valóban úgy érzi, hogy a nőnek kellett volna megköszönnie a szülők segítségét? Vagy Sándorra is neheztel, amiért ő kereste fel Sándort és nem fordítva történt a kapcsolatfelvétel? Az anya nevének kihangsúlyozása ez esetben a férfire való neheztelésének leplezése lenne? „*Na most apám, anyám ezen túltették magukat, mert ők azt mondták, hogy ők segítenek, nem azért csináltak valamit, hogy ebből nekik anyagi, vagy egyéb hasznuk legyen.*” Mit jelent az, hogy szülei túltették magukat rajta? Ő maga nem? Miért említi az „*anyagi hasznót*”? Úgy gondolja, Sándoréknak fizetniük kellett volna köszönetképp?, „(4) *És akkor is megcsinálnák még egyszer, hogyha tudnák ugye, ez így fejeződik be.*” Szerinte rosszul végződött a történet? Saját vagy szülei álláspontját idézi fel? Interjújában ezután témát vált és a közelmúlt eseményeire tér rá. Talán nem találja elmondhatónak azt, ami még eszébe jutott? Netán dühöt érez, amit nem tud vagy nem akar éreztetni, és ezért vált témát? Ezután egy kicsit elidőzik az éveken, majd azt a pillanatot idézi fel, amikor rálelt az interneten Sándor szüleire megemlékező soraira és felkereste a férfit, hogy megköszönje a megemlékezést. Mintha ezzel is jelezni szeretné számunkra, hogy ő – Sándorral ellentétben – még a férfi megemlékező sorait is fontosnak tartotta mihamarabb megköszönni.

Szüleit altruista segítőként ábrázolja, akiket nem befolyásolt a tettért járó esetleges elismerés, ő azonban mégis neheztel gyerekkori barátjára. Mivel a köszönetnek léteztek elérhető intézményes keretei szülei életében, az elkésett – bár bepótolt – elismerés miatt Imre „elfeledett mentökként” emlékszik szüleire.

Imre az interjú egy korábbi pontján így mesél szüleiről és barátairól: „(4) *Én egyszer úgy kérdeztem tőle, hogy-. Meg utána később is, amikor a=a házasságuk alatt is több zsidó családdal kerültünk mi közelebbi kap-. A legjobb barátunk az egy zsidó házaspár volt, a legjobb barátjuk, akivel összejártak rendszeresen* És egyszer úgy kérdeztem tőle [apjától], hogy ez miért alakult ki és akkor azt mondta nekem és=és szerintem abba teljesen igaza volt, hogy ez a nép ez=ezt évezredek óta üldözték és azért tudott fennmaradni, mert egy természetes kiválasztódás miatt a legtehetségesebbek és a legerősebbek maradtak életben. És ha belegondolok ebbe, tulajdonképpen a (3) mai időkben is hát körülbelül 16 millió van az országban, nemrég hallottam azt, hogy a Netanjahu azt mondta, hogy a zsidóságnak a 40 %-a ott él náluk. Na most én tudom azt, hogy=hogy Izraelnek 8 millió lakosa van, abból 6 millió zsidó*

³³ „Ez volt az, ami őt arra inspirálta, hogy nekem az volt az érzésem, hogy volt kis lelkiismeret-furdalása, hogy nem saját magam miatt, hanem hogy egyáltalán nem jöttek vissza hozzánk. (6)” – mondja Imre az interjú egy másik pontján. Sándor lelkiismeret-furdalását tehát ő maga is érzékeli, és itt is hangsúlyozni szeretné, hogy a kései köszönet nem őt bántja, szülei miatt neheztel. Ahogyan a fentebb idézet részletben az „*egyetlenegyszer*” fordulat, itt az „*egyáltalán nem*” utal arra, hogy úgy érzi, túl sok idő telt el a kapcsolatfelvételig.

és 2 millió arab. Na most, ha ez a 6 millió ez a 40 %, akkor abból a 15 millió jön ki 100 %-a. Hát ez alig több mint a magyar. (4) És a magyarokra senki nem mondja azt, hogy ők a világ leggazdagabb, meg legokosabb emberei.” Az idézetben nem teljesen érthető, hogy miként válasz az idézet későbbi része arra, hogy miért voltak zsidó barátai szüleinek. Ha megpróbáljuk összekötni a két témát, azt is megfogalmazhatjuk hipotézisként, hogy a zsidó barátok sikerei motiválták apja számára a barátságot, vagy Imre gondolja úgy, hogy „megérte” velük barátkozni. Magyarázat lehet azonban az is, hogy a művelt, értelmiségi apa, ha számára megfelelő társaságban szeretett volna lenni, a zsidó értelmiségiek közt találhatta meg a „legtehetségesebb” beszélgetőpartnereket. Érdeemes figyelmet fordítani néhány mondatára: elszólására, amelyben a világra vonatkozó számadatot az országra vonatkoztatja; a „természetes kiválasztódás” mondatra – felmerül a kérdés ugyanis, hogy üldöztetésükre tekint-e „természetes kiválasztódásként” –; illetve a magyarok és zsidók különválasztására, melyek akár rejtett antiszemita gondolatokat is jelenthetnek. Mindezeknek több oka is lehet: lehet egyrészt egy túlfinomkodó megfogalmazás is a részéről, mely talán irigységet is magába foglal, az azonban bizonyos, hogy magasztaló, felbecsülő attitűddel fordul a zsidóság felé. Lehet azonban oka az is, hogy már-már filozemita gondolatai mögött rejtett antiszemitizmus húzódik: a zsidóságot egy kellemetlen tulajdonságokkal rendelkező, konkurenciát jelentő csoportnak látja, de mivel úgy gondolja, hogy nem szolgáltak rá arra, ami velük történt, jelenlétüket hasznosnak tartja az ország számára (Kovács, 2018).

Imre interjújában többször is említést tesz a lakásban élt zsidó családokról, akiket sokat elért emberekként jellemez.³⁴ Imre szemében a zsidók – de legalábbis az általa ismert zsidók, ahogyan láttuk – potens emberekként tűnnek fel, emiatt még inkább úgy érzi, jogos elvárás, hogy a mentő tevékenységet meghálálják. Annál is inkább, hogy volt más család, akiknek jóval kevesebbet – ingóságai elrejtésében – segítettek szülei, ennek ellenére mégis fontosnak tartották, hogy megköszönjék a segítséget, és esetleg továbbra is tartsák a családdal a kapcsolatot.³⁵

Továbbá Fogelmann (2005) is rávilágít a mentő tevékenységbe bevont gyerekek különleges helyzetére, akik talán szüleiknél is erősebb izolációt éltek meg a mentésben való részvételükkel járó titoktartás miatt. Imre nem tér ki saját szerepére, sokkal inkább felnőtt önmagát igyekszik szüleihez hasonlítani, szavai azonban azt sugallják, hogy úgy érzi, Sándor neki is megköszönhette volna a mentésben való közreműködését, ha mást nem, titoktartását. Imre egyetlen történetet említ, amely saját

³⁴ „Ők magyarosítottak aztán Kovácsra és a Kovács Sára, velem egyidős, ez annak a Katona Péternek lett a felesége, aki a későbbiekben egy vállalatnak lett a vezérigazgatója. Néhány évvel ezelőtt halt meg. (...) Úgyhogy ő volt, tehát ők voltak az egyik zsidó család, a másik pedig egy Balogh Gábor nevű ügyvéd, volt egy feleségével, meg egy Andrea nevű lányával élt ott. (...) A III. emeleten- Jaj, akkor a mi emeletünkre, de az már a háború után, szintén egy zsidó család költözött, Menyhártéknak hívták őket, arról neve- hát nevezetesség, vagy egy érdekesség, hogy az idő, a családapa az úgy emlékszem, vagy kiskereskedő volt. Több lánya volt és a legkisebb lánya, az Ildikó az annak a Ferenczi Lászlónak lett a felesége, aki először főorvos volt, aztán kórházigazgató lett”.

³⁵ „Sőt hát volt olyan, Vámos Ferencnek hívták, azok a II. emeleten laktak, azok egyébként '46-ba Amerikába kivándoroltak. (2) Hát a családból két gyerek volt, csak a kisebbik él még, a Jolán, az öcsémel egyidős, az időnként Magyarországra jön, de az öcsémet, aki még változatlanul ott lakik a Pannónia utcában, mindig megkeresi.”; „Ő is még él, a Sára még él, mert * egy-két éve hívott föl telefonon, azt mondta ráakadt a nevünkre a telefonkönyvben és hogy én vagyok-e az, aki ott lakott a Pannóniába.”

szerepére utal: a ház óvóhelyén járőröző nyilas azonosításában segített, ő ismerte fel a férfit az osztálytársa apját.³⁶

7. Sándor interjúja

7.1. Sándor biográfiája

Sándor 1934-ben született Budapesten, szülei egyetlen gyermekeként. Kiskereskedő nagyszülei után apja jogi tanulmányokat kezdett, amit a Tanácsköztársaságban viselt szerepe és az ezzel járó börtönbüntetés miatt nem folytathatott. Szülei 1933-ban kötöttek házasságot, apja egy papírgyárban dolgozott, anyja háztartásbeli volt.

Sándor családjában az apa lánytestvérén kívül más nem tartotta a zsidó vallás hagyományait, 1940-ben a szűk család (Sándor és szülei) kikeresztelkedtek. Apját az 1940-es években többször vitték el munkaszolgálatra, az 1944. április eleji behívása után nem tért haza, belehalt az embertelen körülményekbe. 1944 júniusában Sándor és anyja beköltözött a kijelölt csillagos házba, ám a nyilas hatalomátvétel után az anya fia és saját részére hamis papírokat szerzett, és bujkálni kezdtek. Több családnál húzták meg magukat, ám sehol sem maradhattak huzamosabb ideig. Ekkor találkoztak össze régi ismerőseikkel, a Horváth családdal, akik felajánlották segítségüket, és akiknél átvészelték a nyilas terror hónapjait. Családjuknak egyetlen tagja sem élte túl a vészkorszakot.

Sándor a háború után folytatta megszakított tanulmányait, 1952-ben érettségizett, majd mérnöknek tanult. 1957-ben diplomázott, ezután tanári állást kapott egy budapesti egyetem mérnöki karán. 1960-ban házasságot kötött, néhány évvel később fia született. A '60-as években szerezte meg doktori fokozatát. Élete során több munkahelyen dolgozott, de mindig végzettségének megfelelő munkakörökben, nyugdíjas éveiben is aktív szakmai életet él. Egy, az ezredforduló környékén írt rövid életrajzi írásában megemlítette a Horváth család nevét, akiknek – mint fogalmazott – életét köszönheti.

7.2. Sándor interjúelemzése

Sándor anyján kívül minden rokonát elveszítette a vészkorszakban, elsőként apját, akit sokszor említ elbeszélésében. Hogyan birkózik meg gyerekkori traumájával, és hogyan tekint zsidóságára ezután? Csupán a holokauszt vonatkozásában fontos számára vagy a vallásos neveltetés hiánya ellenére saját utakat keres zsidóságához? Sándor életét anyja bátorsága és a Horváth család menti meg. Hogyan emlékszik minderre Sándor? Mit érez akkor, mikor Imre idős korokban újra felkeresi és szembesül a több évtizednyi kihagyással? Lelkiismeret-furdalás gyötri, amiért a

³⁶ „De azért ezeknél a házaknál ott álltak nyilas őrkök és az egyik az volt, ez a Károly Ferenc volt, aki felismerte ott őt [egy, a férfi által elhurcolt és meggyilkolt zsidó nőt, aki], onnan, ott látta többször és megismerte akkor, amikor a légitámadás miatt bejött a pincébe és azért jött vissza razziázni este. És sokan nem tudták, hogy- Nem tudták beazonosítani, hogy ki volt ez és én mondtam meg, hogy hát így hívták egy osztálytársamat. (9) Hát így tudtuk meg, hogy- (...)”.

szülőknek csak posztumusz járhat a kitüntetés, vagy úgy gondolja, nem neki, hanem anyjának kellett volna kezdeményeznie vagy megköszönnie a segítséget?

7.2.1. „Ha úgy tetszik az identitásomnak az is része, amit a vallásról tudok” – az önazonosság kérdései

Sándort a holokauszt emlékezete kapcsán kértük fel élettörténete elbeszélésére, így narratívájának központi eleme zsidóságához fűződő viszonya, amelyről így mesél az interjú egy pontján: *„Ami=amiről megint ilyen kétélű dolog volt, hogy egyrészt ma is ateistának vallom magamat, tehát nincs ő vallásos hitem, de közben pedig tudom azt, hogy=hogy hát a vallás az sok mindent jelent az emberi kultúrába. De különösen a zsidó kultúrában a vallás volt az, ami megőrizte azokat a tradíciókat, amelyektől a zsidóság ma is a zsidóság, tehát ha úgy tetszik az identitásomnak az is része, amit a vallásról tudok.”* A fenti idézetben folytonosan keveredik az általánosító leírás és saját zsidóságához való viszonya. Megfogalmazása mintha azt sugallná, nincs érzelmi kötődése mindehhez, de tudja, hogy a *„vallás az sok mindent jelent az emberi kultúrába”*, így szükségét érzi, hogy maga is megfogalmazza saját kapcsolódását, még akkor is, ha ez nehezen megfogalmazható vagy egy kevésbé fontos kapcsolatot jelent. Zsidóságát így vallási helyett inkább kulturális alapon határozza meg, ami mellett fontos identitásteremtő elem maga a holokauszt is. Narratívájában a holokauszt említésekor minden esetben szót ejt apjáról, halálának tudható körülményeiről vagy a fájdalmas búcsúról. Apját akkor látta utoljára, mikor a férfit 1944 áprilisában ismételen munkaszolgálatra kötelezték, és mivel úgy érzi, nem volt lehetősége „rendesen” elbúcsúznia tőle, a történet újra és újra felbukkan interjújában. Sándor félárvasága az egyik legmeghatározóbb elem zsidóságának megélésében.

Sándor zsidóságához fűződő viszonya „tipikus” utat mutat: míg anyja nem beszélt többet a vészorszak alatt átéltekről, az első generációs túlélők leggyakrabban stratégiáját, a hallgatást követve (Erős, 2001, 161-166); Sándor felnőttként az asszimilációs stratégiát választva a kommunista eszmékkel szimpatizált. Miután kiábrándult a párt ígéreteiből, akik egy egyenlő, osztály és előítéletektől mentes társadalom ígéretével kecsegtették (Erős, 2001, 170-177), a rendszerváltást követően, felesége halála után fogalmazódott meg benne, hogy új utakat keressen zsidóságához (Erős, 2001, 180). Ekkor kezdett el egy közösség keretein belül vallásáról tanulni.

7.2.2. „Volt egy ilyen büntudatom is, hogy miért nem vettem fel sosem a kapcsolatot velük”

Mint láttuk, Imre narratívájában többször is kiemeli, hogy Sándor és anyja nem kereste fel többet a családját, Sándor azonban másképp emlékszik. Interjújában kétszer is visszatér arra a véletlen találkozásra, amely során anyja és a Horváth szülők összefutottak nem sokkal a háború után.³⁷ Imre nem említette meg interjújában ezt a

³⁷ Miután egyszer már említette a történetet, az interjúer visszakérdezésére így válaszol: *„Igazán nem, én egy dologra emlékszem, mikor hát: az ilyen '45-46-47, a fene tudja, egy-két évvel a háború után mentünk ott arra valahol a Józsefvárosban anyámmal, kézen fogott és akkor találkoztunk, hát az idősebb Horváth-tal, és akkor ők ott beszélgettek.”* Vajon mire utal „igazán nem” mondatkezdet? Nem emlékszik igazán? Igazán nem tekinthető ez egy „rendes” találkozásnak, csak egy véletlenről van szó? Igazán nem kellett volna elmondania? Miért zárja

találkozást, talán a szülők nem meséltek erről neki vagy már nem emlékszik erre a történetre? Hogy hogyan történt pontosan, számunkra mellékes, az azonban izgalmas, hogy a két férfi erről feltételezhetően nem beszélt, hiszen akkor hasonló narratívát meséltek volna el.³⁸ Talán Sándor ezt közös beszélgetéseik alkalmával azért nem említette, mert nem tartja olyan találkozásnak, amely szerinte méltó lett volna a mentés megköszönésére? Sőt egy véletlen találkozás említésre sem alkalmas? Miért említi meg az interjúernek mégis? Hogy jelezze a két család közti teljes csend azért mégsem teljesen igaz?

Ugyanilyen ellentmondásos történet a szülőket is megemlítő, Sándor által írt cikk megtalálása. Sándor úgy emlékszik, hogy Imre testvéreinek gyerekei fedezték fel az általa írt cikket az interneten és ők mesélték el ezt a nagybátyjuknak. Imre azonban elmeséli, hogy maga talált rá az említett visszaemlékezésre, nem rokonai hívták fel rá a figyelmét. Miért lehet az, hogy Sándor minderre másképp emlékszik, sőt részletesen el is meséli, hogyan találta meg Imre unokaöccse a cikket³⁹? Ha Imre maga találja meg és keresi őt fel, attól Sándornak még nagyobb lelkiismeret-furdalása támadhat? Azt az érzetet keltené ez Sándorban, hogy a férfi tudatosan kereste őt, miközben Sándor maga a felejtéssel próbálkozott? Ez súlyosbítaná büntudatát? Vagy Imre meséli el a történetet másképp, mint ahogy történt? Azt szeretné így érzékeltetni, hogy ő sok évtized után sem feledte a történetet, és a legkisebb köszönetnyilvánítást is szeretne volna viszonzni?

„Hát nyilván az is bennem volt, hogyha már ennyi évig semmilyen kapcsolat nem volt, azért időnként gondoltam arra, hogy szóval ezt nem felejtettem el ezt az egész időszakot (2), ami ott náluk volt, meg előtte volt.” – kezd bele Sándor a kapcsolatfelvételtől szóló elmesélésébe, rögtön egy mentegetéssel: annak ellenére, hogy a vészkorszakra – érthető módon – nehéz volt emlékeznie, nem felejtette el a Horváth családot és tettüket. *„És akkor hát: persze nyilvánvaló volt egy ilyen büntudatom is, hogy miért nem vettem fel sosem a kapcsolatot velük, sőt hát ugye az **anyám** se vette föl a kapcsolatot még amikor én gyerek voltam, de hát ő azért fölvehette volna.”* Büntudatát említi elsőként és mintha nem tudná eldönteni, hogy valóban jogos-e ez az érzés, anyjára és a nő felelősségére tér rá. A szó

ki ebből magát, mintha ott sem lett volna az eseménynél? Miért használja a többnyire a háborús és azelőtti élmények leírásakor is sokat emlegetett formulát: *„anyám kézen fogott?”* Mert erre sem volt ráhatása, és ezzel szeretné kifejezni, hogy még akkor is gyerek volt, nem volt beleszólása, hogy kikkel találkozni? *„Én amúgy is unatkoztam, amikor a felnőttek beszélgettek, hol van, meg mit csinál, meg ilyesmi. Aztán mikor valamilyen ő vállalatnál, vagy valamilyen helyen volt valami irodai munkás, de ennél többre nem emlékszem. Aztán hogy később mi lett velük, semmilyen kapcsolat később nem volt velük. Anyám se tartotta, aztán én meg másfelé mentem.”* Első mondatában deklarálja is, amit előzőleg csak érzékeltet: ő még gyerek volt akkor a felnőttek világához képest, így nem rajta múlt az akkori kapcsolattartás. Ismét a részletekbe bocsátkozik a leírásnál – talán ezzel kikerülheti, hogy érzelmeit kelljen leírnia –, majd úgy fogalmaz: *„anyám se”*. Ez a formula azt sugallhatja, hogy Sándor ezen a ponton elgondolkodik, hogy vajon kizárólag anyja felelőssége volt a kapcsolattartás, vagy ő is megkereshette volna Imrét vagy szüleit.

³⁸ Interjúinkban több olyan történetet hallhatunk, amelyet mindketten elmesélnek, olykor utalnak is rá, hogy közös találkozásaik alkalmával is beszélgettek az említett élményeikről.

³⁹ Főnarratívájában így meséli el a történetet: *„És akkor érdekes módon valahogy ez felkerült az internetre, és a Horváthéknak a=a gyerekei, már felnőtt gyerekei- Pontosabban nem. Tehát a Horváthék már nem éltek, tehát akik minket mentettek, de a=a fiúk, szintén Horváth Imrének hívták, meg a másik fiúk a Péter, aki fiatalabb volt nálunk, azok=azoknak hát ő volt családjuk. Na most, a Horváth Péternek már voltak felnőtt gyerekei és azok mentek hozzá, hogy láttad, hogy megemlí-tik a szüleidet, tehát az ő nagyszüleidet, valaki egy ilyen visszaemlékezésben.”*

kihangsúlyozásával mintha ráhárítaná a felkeresés teljes felelősségét, sőt önmagát ismét gyerekként azonosítja. Ezen a ponton mintha az interjújában – főképp erre az időszakra használt – vissza-visszatérő formulát idézné meg ismét: „*anyám kézen fogott*”. Vagyis a mindent megoldó anya az, akinek meg kellett volna keresnie a Horváth családot, megköszönnie a segítséget, hogy őt ma már ne terhelje ennek büntudata? „*És aztán mindig mikor volt egy ilyen Jád Vasem kitüntetés, akkor mindig eszembe jutottak, hogy tulajdonképpen őket is lehetne, lehetett volna erre javasolni. Persze hát akkor ők már, már a szülők, akkor nem éltek, de hát én ilyen=ilyen, úgy látszik, hogy ebben olyan nehézkes voltam, vagy ki tudja, ez is valami háritás volt, hogy azzal a nagyon csúnya időszakkal nem foglalkozni.*”⁴⁰ Azt, hogy a Horváth szülők mikor haltak meg és hogy a Jad Vasem kitüntetés elindítása mikor lett volna elkésett, korábban nem tudhatta, magyarázata inkább saját lelkiismeret-furdalás érzetének csökkentését szolgálhatja. Anyja felelőségnek boncolgatása után saját felelőségére tér rá, és ugyan magyarázatot ad a megkeresés hiányára: a háritást, elbeszélésből mégis azt érezhetjük, hogy ő maga mégsem tudja elfogadni ezt a kései megkeresés okaként. „*De aztán ez úgy kapóra jött, hogy=hogy ezt- Illetve hát ebbe benne volt az, hogy én akkor-*” Egy gyors váltással, talán mert maga nem tud olyan magyarázatot felhozni a hallgatásra, amellyel megbékélne, ismét a visszaemlékezésére tér át: „*Ugye az 2004-be volt, amikor megjelent ez az izé és akkor szándékosan leírtam, hogy ott ő- Nem=nem volt tele névvel az, amit én írtam, hát egy ilyen elmélkedés volt, nagyon szubjektív, hogy milyen volt ez a XX. század, meg hogy milyen rossz volt, meg mennyi baj és akkor- Nem volt még akkor ez olyan ő egyértelmű, hogy valaki ennyire személyesen a zsidóságról írjon. (...) És akkor megírtam, hogy mi történt, és hogy keresztény középosztálybeli család volt, akik- és név szerint megírtam – akik minket bujtattak és akkor úgy látszik ebből jött az egész.*”⁴¹ A cikk megírása, amelyben megemlítette Horváthékat valójában a köszönetnyilvánítás egy formája, és mintha Sándor az interjú e pontján szeretné érzékeltetni, hogy ez egy jelentős és nagy lépés volt számára, hiszen: „*nem volt tele névvel*”, „*nem volt még akkor ez olyan ő egyértelmű, hogy valaki ennyire személyesen a zsidóságról írjon*”, és „*név szerint megírtam*”. „*De hát attól még éreztem, hogy ezzel nincs a dolog megoldva és erre mondom, hogy kapóra jött ez az- Imre fölhívott és akkor meglátogattam őket, ahol laknak és aztán még néhányszor találkoztunk, ők is jöttek.*” Ám végül mégsem tartja elegendőnek a köszönetnyilvánítás ezen formáját, így nem lett a „*dolog megoldva*”-mondja. Miután kicsit elidőzik találkozásaikon, a kitüntetésről kezd el mesélni: „*Ez annyiban megnyugtató, hogy sikerült végigverni ezt a- Néhány levelemben került, mert*

⁴⁰ Interjújának egy másik pontján anyja hozzáállásról is beszél, amelyet szintén az elfojtás jellemez: „*Még annyit talán * Horváthékról, hogy *- Hát aztán háború után anyám egyszer talán találkozott velük, aztán úgy elváltak útjaink, hát: ebbe sok minden lehetett. Nyilván egy ilyen *, a borzalmas múlt elfojtásá-nak nevezhető ő állítás is (...)*”

⁴¹ Az írással kapcsolatban az interjú egy másik pontján, főnarratívájában is a bizonytalanságot érezhetjük: „*És akkor én írtam valamilyen eléggé szubjektív valamit a 20. századról meg az én sorsomról és akkor mellékesen megjegyeztem, hogy a Horváthék, tehát egy ilyen ő valóban keresztény középosztálybeli ő család, akiknek volt akkor három gyerekük, kisgyerekük, ők vállalták azt a kockázatot, hogy bujtassanak minket. Ez egy mondat volt, vagy kettő.*” A „*mellékesen megjegyeztem*” és az „*egy mondat volt, vagy kettő*” szóhasználatokkal arra utalna, hogy ennél többet kellett volna róluk beszélnie? Hogy az évtizedekkel későbbi említés nem lehet elég köszönet? Mintha Sándor ezekkel a mondatokkal kicsinyíteni igyekezne a megemlítést és ezzel párhuzamosan a kisgyerekek számának említésével nagyítaná a család által vállalt kockázatot.

ö mit tudom én megírták, hogy megadják a Világ igazai címet és majd Budapesten, az itteni követség fog intézkedni, de nem intézkedtek. Akkor írtam megint egy levelet a nagykövetnek, nem is válaszoltak. Közbe kicserélődtek a nagykövetek és akkor azt hiszem végre tavaly év elején lezajlott a dolog.” Először úgy fogalmaz, hogy sikerült „végigvernie” a folyamatot, amely egy jelentős erőfeszítésről árulkodik, ám rögtön visszakozik, és úgy folytatja, „néhány levelébe került” e folyamat sürgetése, továbblendítése. Sándornak ezen elbeszélése is azt az érzetet kelti, mintha vívódna, vajon a kitüntetés kérelmezése és az ez irányba tett erőfeszítései elegendők-e vagy sem. „Szóval megnyugtató volt, ez azért ilyen lezáratlan ügy volt bennem. Sok minden /van lezáratlan ((nevet)) az ember életében, meg=meg hát amit az előbb is említettem, ilyen fehér foltok, amiről nem beszéltek és már soha nem is fogok megtudni dolgokat. Nemcsak zsidósággal kapcsolatban, bármilyen ilyen családi ügyek, amik a 'nicht vor dem Kind' kategóriájába tartoznak.” Valóban feloldozná magát azzal az állításával, hogy nem csak ez az egy ügy feldolgozatlan az életében? Vagy nevetése zavart nevetés, amely annak szól, hogy bár kimondta, mégsem tartja elfogadhatónak, hogy a köszönet hosszú ideig egy ilyen „lezáratlan ügy” maradt?

Sándor narratívájában egy folytonos vívódás tanúi lehetünk: habár sokszor utal rá, hogy megtette mindazt, amit tudott, mégsem ad önmagának egyértelmű „felmentést”. Az interjú egyetlen pontján sem érezhetjük, hogy nyugvópontra jutna kétkedése, és elfogadná, hogy megtette mindazt, amit tudott.

8. Összegzés

Az interjúerrel történő interakcióban megszülető narratíva (Holstein és Gubrium, 2015; Rosenthal, 1995) a fizikai állandóságunk és önmagaság érzetünk egymásra vonatkoztatásából megszülető történet, melynek során önmagunkat önmagunkkal azonosnak ismerjük fel (Ricoeur, 1991; Tengelyi, 1998; Kovács és Vajda, 2002). Mivel mindkét interjúalanyunkat a holokauszt kapcsán kértük fel élettörténetük elbeszélésére, hosszú életútjuk élményeiből és értelemkezdeményeikből azokat rendezték egy történeté, amelyek által saját zsidóságukhoz, vagy szüleik mentőtevékenységéhez kapcsolódó identitásuk megalkotását remélhették.

Sándor kulturális alapon konstruált identitásként beszél zsidóságáról, amelynek túlélőként természetesen fontos eleme a soá maga is. A holokauszt félárvává tette Sándort – sőt, tágabb családjának minden tagját elveszítette anyján kívül –, aki úgy érzi, nem tudott elbúcsúzni apjától, a férfi és a búcsú hiánya így újra és újra felbukkan narratívájában. A két dolog talán össze is kapcsolódik: zsidóságának megélése, amelyben sokszor erős érzelmi hiányt érzékelünk, éppen a vészorszak veszteségével magyarázható; vagyis Sándor nehezen tud zsidóságához kapcsolódni, miután éppen származása miatt vesztette el élete meghatározó szereplőit.

Imre „humanista értelmiségiként” írja le magát, aki szülei idealizált képének igyekszik megfelelni. A szülők leírásakor azonban hiányzik az erkölcsi jóságuk által motivált mentő szülők árnyaltabb leírása (amely mentő szerep sokféleségére ma már több tanulmány is reflektál; lásd például Campbell, 2010; Wiercholska, 2016). Nem jelennek meg „elfeledett” mentő tevékenységükkel szembeni esetleges negatív érzései,

ahogy más esendő tulajdonságuk sem, ami lehetővé tenné Imre számára, hogy valóban azonosulni tudjon velük. A szülők így olyan erkölcsi magasságokba kerülnek elbeszélésében, amelynek nem lehet megfelelni, Imre így csak bizonytalan narratívát mesélhet el arról, vajon valóban lehet-e ő olyan „jó”, amilyenek szüleit festi meg.

Saját önazonosságuk megteremtése mellett interjúalanyaink a mentő tevékenység emlékével is küzdenek. Habár a mentők csoportja kerül elsőként a holokauszt kollektív emlékezetének középpontjába, elismerésük, ahogyan a korszakról szóló diskurzus maga is sok-sok évvel a történetek után bontakozik ki, olykor a mentésben résztvevők halála után. Így érthető, hogy az érintettek családi emlékezetében „elfeledett” segítőként élnek tovább felmenőik, ami természetes módon vonzza a neheztelés érzetét. Az elkésettség így Imre és Sándor elismeréssel záruló történetében sem oldhatja fel a neheztelés és a kétség érzetét: mit kellett volna tenni, hogy ne így legyen? Történetük élesen világít rá arra, hogy a mentés motivációi mellett a holokauszt emlékezetének fontos részévé kellene válnia a „megkövesedett” szerepek újragondolásának, a mentésben résztvevők kollektív elismerésének és esetleges negatív érzéseiknek is, melyeket az elismerés teljes hiányában éltek át. Ha mindez kollektív emlékezetünk integráns részévé válik, talán maguk az érintettek és leszármazottaik is fontos támpontokat kaphatnak a megbékéléshez, a kétséggel és nehezteléssel teli emlékezés helyett.

Felhasznált irodalom

Assmann, A. (2005). Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In: Kovács M. (szerk.), *Holokauszt: történelem és emlékezet* (355-363). Budapest: Jaffa Kiadó.

Assmann, J. (2004). Az emlékezés kultúrája. In: Uő, *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában* (15-86). Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Baron, L. (1992). The Dutchness of Dutch Rescuers: the National Dimension of Altruism In: Oliner, P.M. – Oliner, S.P. – Baron, L. – Blum, L.A. – Krebs, D.L. – Smolenska, M.Z. (eds.): *Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism* (306-327). New York: NYU Press.

Bauman, Z. (1991). *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

Braham, R. L. (1992). Antiszemitizmus- és holocaust-felfogások a posztkommunista társadalmakban. *Múlt és Jövő*, 3(4): 95-103.

Braham, R. L. (2015). Magyarország: hadjárat a holokauszt történelmi emlékezte ellen In Braham, R.L. – Kovács, A. (szerk.), *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán: történelem és emlékezet* (229-278). Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó.

Campbell, B. (2010). Contradictory Behavior During Genocides. *Sociological Forum*, 25(2): 296-314.

Durkheim, E. (2005). Az osztályozás néhány elemi formája: Adalékok a kollektív

képzetek tanulmányozásához In: Fehér M. – Békés V. (szerk.), *Tudásszociológia szöveggyűjtemény* (113-132). Budapest: TypoTEX.

Ember M. (1994). A holocaust témája a magyar prózairodalomban. In: Kabdebó L. – Schmidt E. (szerk.), *A Holocaust a művészetekben* (154-159). Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó.

Erikson, E. H. (1969). Identifikáció és identitás In: Huszár T. – Sükösd M. (szerk.), *Ifjúságpszichológia* (68-84). Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Erős F. – Kovács A. – Lévai K. (2004). „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Interjúk. In: Valuch T. (szerk.), *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig* (325-338). Budapest: Argumentum-Osiris.

Erős F. (2001). *Az identitás labirintusai*. Budapest: Janus/Osiris.

Fogelman, E. (1994). *Conscience and Courage. Rescuers of Jews During the Holocaust*. Cassel.

Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.

Gur, N. (1992). A kortárs csoport szerepe a magyarországi zsidó fiatalok identitásának kialakulásában In: Kovács M. – Yitzhak M. – Erős F. (szerk.), *Zsidóság-identitás- történelem* (141-155). Budapest: T-Twins Kiadó.

Gyáni G. (2016). A holokausztt magyar emlékezete. In: Uő: *A történelem mint emlékmű* (186-199). Budapest: Kalligram.

Halbwachs, M. (1971). Az emlékezet társadalmi keretei In: Ferge Zs. (szerk.), *Francia szociológia* (124-131). Budapest: Közgazdasági és jogi könyvkiadó.

Holstein, J. A. – Gubrium, J. F. (2013). Az aktív interjúkészítés In: Bodor P. (szerk.), *Szavak, képek, jelentések: kvalitatív kutatási olvasókönyv* (117-138). Budapest: L'Harmattan.

Kádár G. – Vági Z. (1998). Zsidók és nem zsidók. Szolidaritás és embermentés a vészkorszakban. In: Szinai M. – Kulcsár L. – Kozáry A. (szerk.), *Holocaust füzetek*, 10: 9-108.

Kádár G. – Vági Z. (2015). Hosszú évszázad: antiszemita erőszak Magyarországon, 1848-1956 In: Braham R. L. – Kovács A. (szerk.), *A holokausztt Magyarországon hetven év múltán: történelem és emlékezet* (76-110). Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó.

Karády V. (2002). *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek.

Kecskés N. (2018): Két perspektíva, egy „utazás”. *Korall*, 74:213-222.

Kocsor J. – László K. (2008). *Különbéke. Embermentők és túlélők beszélgetései a holokausztról*. Pannonhalma: Bencés Kiadó.

Kovács A. (2002). Zsidó csoportok és identitás stratégiák a mai Magyarországon. In: Uő (szerk.), *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményének elemzése* (9-40). Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Kovács A. (2008). Szégyenlős antiszemita-e a filozemita? In: Uő (szerk.), *A másik szeme. Zsidók és antiszemita a háború utáni Magyarországon* (245-256). Budapest: Gondolat Kiadó.

Kovács A. (2015). A magyar intencionalizmus: új irányok a magyar holokauszt történetírásában. In: Braham R. L. – Kovács A. (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán: történelem és emlékezet* (13-35). Budapest: Múlt és Jövő Könyvkiadó.

Kovács É. (2015). Az emlékezet szociológiai elméletéhez. In: Bodor P. (szerk.), *Emlékezés, identitás, diskurzus* (237-260). Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Kovács É. – Vajda J. (1996). A kettős kommunikáció mint csoportképző tényező. In: Erős F. (szerk.), *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről* (114-128). Budapest: Scientia Humana.

Kovács É. – Vajda J. (2002). *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.

Kovács M. (2016). *Kollektív emlékezet és holokauszt múlt*. Budapest: Corvina.

Kunt G. – Székely J. – Vajda J. (2017). Oldások és kötések. A soá materiális és virtuális emlékezetének összjátéka a Szabadság téren. *2000*, 29(2): 3-30. <http://ketezer.hu/2018/02/kunt-gergely-szekely-juli-vajda-julia-oldasok-es-kotesek> (utolsó letöltés: 2019.04.04.)

Kunt G. – Vajda J. (2016). „Haragszom rája e nédd, pedig már meghalt”, avagy Ahogy egy szemtanú a Soát elbeszéli. In: Bíró et al (szerk.), *Kulcskérdések a társadalomkutatásban, 2014-2015: az ELTE Társadalomtudományi Kar konferenciája* (99-134). Budapest: ELTE TáTK.

Kunt G. – Szegő D. – Vajda J. (2014). Memory versus commerce: Reveal in Jewish Quarter of Pest. In: Lucie Galčanová, Barbora Vacková, Slavomíra Ferencuhová (szerk.), *Socialni Studia, Město jako domov / City as Home*. Katedra sociologie Fakulty sociálních studií, Masarykovy univerzity, Brno, 2014 (4): 97-118.

Laczó F. (2014a). Alvilági társasutazások keresztúti állomásai. A háborús évekbeli üldözöttség korai elbeszéléseiről. *Betekintő*, 8(3) http://epa.oszk.hu/01200/01268/00031/pdf/EPA01268_betekinto_2014_3_05.pdf (utolsó letöltés: 2019. 05.10.)

Laczó F. (2014b). Tanúságtételek a példátlanról Magyar zsidók beszámoló a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945–1946-ból *Századvég*, 19(74): 57-82.

Laczó F. (2016). Szemtanúk, memoárírók, monográfusok. A holokauszt korai feldolgozási módjairól. In: Molnár J. (szerk.), *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából: tanulmányok* (355-371). Budapest: Balassi Kiadó.

Lather, P. (1993). Validity after Poststructuralism. *The Sociological Quarterly*, 34(4): 673-693.

Lévai J. (1946). *Szürke könyv: Magyar zsidók megmentéséről*. Budapest: Officina.

Monroe, K.R. – Barton, M.C. – Klingemann, U. (1990). Altruism and the Theory of Rational Action: Rescuers of Jews in Nazi Europe. *Ethics*, 101(1): 103-122.

Monroe, K. (2003). How Identity and Perspective Constrain Moral Choice. *International Political Science Review*, 24(4): 405-425.

Oliner, S. P. – Oliner, P. M. (2005). Mások megmentése: alkalom vagy személyiség kérdése. In: Kovács A. (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet* (233-258). Budapest: Jaffa Kiadó.

Pók A. (2004). Bűnbakkeresés és holokauszt a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Rubicon*, 15(4): 38-41.

Ricoeur, P. (1991). A narratív azonosság In: László J. – Thomka B. (szerk.), *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (15-36). Budapest: Kijárat Kiadó.

Ricoeur, P. (1999). Mi a szöveg? In: Babarczy E. – Domokos M. – Szegedy-Maszák M. (szerk.), *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok* (9-33). Budapest: Osiris Kiadó.

Ricoeur, P. (2001). A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. *Magyar Lettre Internationale*, (42): 69-72.

Rosenthal, G. (1994). Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa*, 5(1-2): 203-221. [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/\(05\)1994_1-2.html#1994](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/(05)1994_1-2.html#1994) (utolsó letöltés: 2019.04.18.)

Rosenthal, G. (1995). *Élettörténet-rekonstrukció. A történet-alkotás szelekciós alapelvei narratív életút-interjúk során* (Kézirat, a fordítás alapja: Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen, Frankfurt a M., Campus)

Rosenthal, G. (2002). Introduction. Family history: Life stories. In: *History of the Family*, 7, 175-182.

Szász A. L. – Vajda J. (2012): „Mindig van éhség”: Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Szász A. L. – Zombory M. (2015). Problématérkép: milyen kérdéseket vet fel a holokauszt emlékeztörténete? In: Szücs Teri (szerk.), *Bevésett nevek* (362-374). Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

Szécsényi A. (2017). Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei. In: R. Braham (szerk.), *Tanulmányok a holokausztról* (291-329). Budapest: Balassi.

Szita Sz. (1994). *Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság.

Szita Sz. (2014). A hiányzó ember. In: Uő (szerk.), *A hiányzó ember. Raoul Wallenberg a humánium lovagja* (171-186). Budapest: Hetek Könyvek.

Tengelyi L. (1998). Élettörténet és önazonosság. In: Uő: *Élettörténet és sorseseemény* (13-48). Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.

Vajda J. (2016): Kötelességünk, de van-e bátorságunk hozzá? *Beszélő online* <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/kotelessegunk-de-van-e-batorsagunk-hozza> (utolsó

letöltés: 2019.04.18.)

Virág T. (1994). Kút és Műhely. A Holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. *Thalassa*, 5(1-2): 129-138.

Virág T. (1996). *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: Animula Egyesület, KÚT Pszichoterápiás Rendelő.

Virág T. (2001). „Mély kútba tekinték...”. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Animula Kiadó.

Welzer, H. – Moller, S. – Tschuggnall, K. (2005). Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során? In: Kovács M. (szerk.), *Holokausz: történelem és emlékezet* (365-384). Budapest: Jaffa Kiadó.

Wierzcholska, A. (2016). Helping, denouncing, and profiteering: A process-oriented approach to Jewish–Gentile relations in occupied Poland from a micro-historical perspective. *Holocaust Studies*, 23(1-2): 34-58.

Melléklet

Jelölések az interjúszövegekben

- * rövid szünet
- (10) szünet hossza mp-ben, illetve 9 mp-nél rövidebb szünet esetén fél mp-enként 1 db „-”
- igen: elhúzva ejtett szó
- ((nevetve)) a szalagról hallható metakommunikatív jelzés
- / a kommentált szövegrész kezdete (amire pl. a ((nevetve)) vonatkozik)
- nem** hangsúlyosan, hangosan mondott szöveg kiemelése
- sok- félbeszakadó szöveg
- >nem< halkán ejtett szó
- (...) a leírásból valami kimarad, mert nem érthető, kb. a szöveghosszal arányos terjedelemben
- [nem] bizonytalanul érthető szöveg jelölése
- igen=igen a szokásosnál gyorsabb összekapcsolás
- igen így volt
- párhuzamosan beszélnek ketten az „így”-től, ill. „nem”-től
- nem én így emlékszem